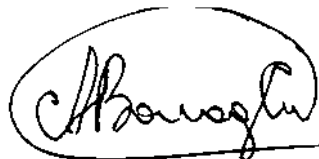

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ХРОМОВ АНАТОЛІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477.7):35.075:355.1-058.239" 1801/1874"(043.3)

**РЕАЛІЗАЦІЯ МІСЦЕВОЮ ВЛАДОЮ ПВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ПОЛІТИКИ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ЩОДО КОЗАЦТВА У ХІХ ст.**

07.00.01 - історія України

ТЗ(чз)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

УДК 94

23/04/12

Одеса - 2012

Респ

143855

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
БАЧИНСЬКА Олена Анатоліївна,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ШАНДРА Валентина Степанівна,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
історії України XIX - початку XX ст.;

кандидат історичних наук, доцент
МАЛІЄНКО Людмила Михайлівна,
Запорізький національний університет,
провідний фахівець навчально-наукової
лабораторії археологічних досліджень.

Захист відбудеться "25" *квітня* 2012 р. о 13:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, ауд. 9).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розісланий "21" *березня* 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Н.О. Петрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Серед актуальних проблем української історичної науки важливе місце посідає розробка історії козацтва. В XIX ст. для Південної України вона базується, здебільшого, на вивченні історії козацьких формувань. Після ліквідації в кінці XVIII ст. Запорозької Січі, іррегулярних військових формувань та переселення Чорноморського козацького війська на Кубань одним з важливих завдань уряду Російської імперії було «вписати козацькі елементи» до соціальної структури, яка існувала в державі. Одночасно, в контексті постійної загрози війни з боку Османської імперії, необхідним стало розв'язання питання ліквідації задунайського козацтва й подальшої його долі. Зазначені моменти визначили козацьке питання, вирішення якого довелось реалізовувати місцевій владі Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства.

У новітніх наукових дослідженнях активно вивчаються різні аспекти діяльності генерал-губернаторів, губернаторів, градоначальників інших чиновників, присвячені науковій праці й окремим козацьким формуванням Південної України. У той самий час на сьогодні не існує комплексного дослідження, яке враховувало б одночасно ставлення урядовців, заходи місцевої влади по відношенню до місцевого козацтва протягом XIX ст. Таким чином, виходячи з вищезазначеного, актуальність обраної теми полягає у недостатньому її висвітленні і необхідності осмислення ролі керівництва Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства у вирішенні козацького питання в XIX ст., а також у врахуванні історичного досвіду в проведенні виваженої політики на фоні зростання такого явища, як неокозацтво.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукової теми, яку розробляє колектив кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова «Українське Причорномор'я в історичному і історіографічному контекстах» (державний реєстраційний № 0111U008029).

Мета дисертаційної роботи передбачає визначення етапів, напрямів, загальних тенденцій та особливостей заходів керівництва Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства з реалізації планів російського уряду щодо козацтва регіону.

Досягнення мети втілюється через розв'язання наступних завдань:

- розкрити основні напрями вивчення проблеми в історіографії та визначити джерельну базу дослідження;
- дослідити особливості системи управління краєм та визначити рамки компетенції місцевого керівництва у вирішенні козацького питання;
- схарактеризувати етапи, напрями, загальні тенденції козацької політики центрального російського уряду та особливості реалізації цієї політики місцевою адміністрацією;

- з'ясувати особливості діяльності по відношенню до козацтва генерал-губернаторів, інших місцевих високопосадовців: градоначальників, військових та цивільних губернаторів, полцімейстерів;
- визначити інформативну, мотиваційну роль місцевого керівництва у політиці щодо козацтва, яку впроваджував центральний уряд Російської імперії;
- проаналізувати роль рядового чиновництва у розв'язанні козацького питання.

Об'єктом дослідження є цивільні та військові керівники Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства.

Предмет дослідження - реалізація місцевою адміністрацією Південної України політики уряду Російської імперії щодо козацтва.

Територіальні межі дослідження визначені Новоросійським і Бессарабським генерал-губернаторством у сучасних кордонах України, а саме: територіями Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей, Автономної Республіки Крим, частинами Дніпропетровської, Кіровоградської областей. В окремих випадках територіальні рамки дослідження розширюються внаслідок перебування козацьких частин за межами південноукраїнських територій під час військових дій та існування задунайського та некрасовського козацтва на правому березі Дунаю.

Хронологічні рамки дослідження визначені початком XIX ст. - 60-70-ми рр. XIX ст. Нижня хронологічна межа обумовлена зміною стратегічних планів російського уряду щодо козацтва та впровадженням реформ у адміністративно-територіальному поділі Південної України на початку XIX ст., що пов'язано в тому числі й з приходом до влади імператора Олександра I. Так, у 1802 р. ліквідовувалась Новоросійська губернія та утворювались Катеринославська, Таврійська та Миколаївська (з 1803 р. перейменована в Херсонську) губернії, об'єднані в Новоросійське та Бессарабське (з 1828 р.) генерал-губернаторство. Верхня хронологічна межа визначена ліквідацією в 1868 р. Новоросійського (Дунайського) війська - останнього козацького формування на території сучасної Південної України - та самого генерал-губернаторства в 1874 р.

Методи дослідження. Реалізація дисертаційного дослідження ґрунтується на методах: системно-структурному, компаративному, генетичному, типологічному.

За допомогою системно-структурного методу були визначені фактори, які об'єднали цілі та устремління козацтва й місцевої влади, а також позицію центрального уряду - елементи міцності і цілісності, а також і протилежні - фактори розкладу та дисбалансу.

Дієвість компаративного методу базується на підставі логічного процесу аналогії - відзначення подібності на основі збігу важливих ознак об'єкта. Це дозволило зробити декілька висновків про подібність іррегулярних козацьких формувань Південної України, бо як правило, вони були утворені на кшталт влаштування служби Донського козацького війська, рідше чорноморського козацтва.

Щоб не прийти до штучних чи спекулятивних висновків, об'єкти порівняльного аналізу були представниками одного часу, тобто у схожих історичних умовах.

Для дослідження динаміки розвитку об'єктів у часі використаний генетичний метод. За його допомогою на основі аналітичної індукції та описовості простежуються причинно-наслідкові зв'язки еволюції політики російського уряду щодо козацтва, провідником якої була місцева влада.

Типологічний метод був використаний для впорядкування історичних фактів та об'єктів. На основі спільності ознак було виконане групування. Так, відмінність у ставленні російського центрального та місцевого керівництва до різних груп південноукраїнського козацтва вимагає розбиття їх на окремі групи: усть-дунайське буджацьке козацтво, некрасовські козаки, задунайські запорожці, колишні чорноморці, ногайські і кримські татари та греки з іррегулярних формувань, азовські й дунайські козаки. Зрозуміло, що подібне групування є не стабільним і окремі представники козацтва в окремі роки могли бути віднесені до різних категорій.

Серед допоміжних та спеціальних засобів дослідження автор використав прикладні методи допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін — палеографії та архівознавства (при дослідженні джерел), хронології, генеалогії тощо.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що у дисертації пропонується новий концептуальний підхід шляхом виокремлення козацького питання з інших напрямів діяльності чиновництва Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства. Таким чином, продовжено історичні дослідження ролі чиновників у питаннях соціального розвитку регіону, вперше проаналізовані їхні заходи щодо «вписування козацтва» в структуру населення краю.

В основу дисертації покладена значна кількість нових архівних матеріалів, які вводяться в науковий обіг вперше. На їх основі зроблено спробу комплексної розробки проблеми реалізації місцевою владою Південної України політики російського уряду щодо козацтва на фоні політичних і соціально-економічних перетворень XIX ст., чим заповнено прогалину у вітчизняній історіографії.

З'ясовані закономірності змін у персональному складі місцевого керівництва. Вперше виокремлено та системно досліджено заходи щодо місцевого козацтва на фоні управлінської діяльності генерал-губернаторів та інших керівників. У дослідженні відкрито невідомі факти з історії козацьких військ і органів влади Південної України XIX ст. Вперше з'ясовано особу, походження та інші факти з біографії Г.І.Шостака - автора проекту 1812 р. Дунайського козацького війська. За архівними документами визначено причини, які завадили реалізації цього проекту.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони є основою для подальших наукових розробок, які пов'язані з історією козацьких та інших іррегулярних формувань, місцевої влади Південної України у XIX ст.; можуть бути використані в узагальнюючих працях і при укладанні загальних курсів з історії Південної України,

військової історії, краєзнавства у вищих і середніх навчальних закладах та при підготовці спекурсів за відповідною проблематикою.

Апробація результатів дисертації була реалізована через оприлюднення основних положень дослідження у доповідях на: Міжнародній науковій конференції «Суворовські читання» (Ізмаїл, 2010 р.); IV Всеукраїнській конференції молодих вчених «Україна в умовах світової кризи: шляхи вирішення проблем» (Одеса, 2009 р.); Всеукраїнських наукових військово-історичних конференціях «Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини» (Дніпропетровськ, 2011 р.) та «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (Севастополь, 2011 р.); науково-практичній конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці» (Запоріжжя, 2010 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення і результати дослідження знайшли своє відображення у восьми наукових публікаціях, із них п'ять - у фахових виданнях (обсягом 2,2 др. арк.), а також у матеріалах конференцій, публікаціях джерел за темою дисертації (обсягом 1,2 др. арк.).

Структура роботи визначена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (304 найменування). Загальний обсяг тексту дисертації - 220 сторінок, основного тексту - 176 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету та завдання, визначено об'єкт та предмет дослідження, його хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну праці, теоретичне та практичне значення її результатів, подано відомості про зв'язок праці із науковими програмами та темами, рівень апробації положень і висновків.

У **першому розділі «Історіографія та огляд джерел»** розглянуто стан наукової розробки теми й дана характеристика джерельної бази дослідження. Окреслено методологічні підходи, використані при підготовці роботи.

Аналіз стану наукової розробки проблеми дозволив виділити в історіографічному доробку три періоди: роботи істориків XIX - початку XX ст.; дослідження 1920-х - 1980-х рр.; праці сучасних дослідників 1990-х - початку XXI ст.; студії зарубіжних (російських) істориків. Це роботи як з історії козацтва Південної України XIX ст., так і дослідження місцевої влади, біографічні розвідки про окремих визначних осіб з числа керівництва краю, роботи з військової історії та історії права Російської Імперії.

Історики XIX - початку XX ст. започаткували як окремий напрям дослідження з історії козацтва Південної України кінця XVIII - XIX ст. Мова йде про роботи А. Скальковського, П. Короленка та розвідки В. Лобачевського, О. Пищевича, І. Муфтізаде, Ф. Кондратовича (Ф.Вовка). Дослідження висвітлюють окремі фрагменти політичної, соціальної та військової історії Задунайської Січі, окремих

козацьких військ та іррегулярних формувань, які створювались у регіоні на кшталт козацьких.

Іншу групу історичних досліджень XIX - початку XX ст. становлять роботи з військової історії та історії російсько-турецьких воєн істориків О. Михайловського-Данілевського, А.Петрова, І.Богдановича, дослідження історика права О. Градовського. Ці праці розглянули місцеве керівництво і козацтво Південної України у контексті загальних тенденцій розвитку Російської імперії в XIX ст. В той самий час з'явилися перші праці, присвячені видатним постатям з числа окремих керівників краю: дослідження постаті І.І. Міхельсона за авторством І.Ореуса, біографія М.С.Воронцова підготовлена М. Щербиніним та дослідження С.Потоцького про І.М. Інзова.

Таким чином, до 20-х рр. XX ст. утворилась певна традиція у дослідженні історії козацтва та місцевої влади Південної України, головними особливостями якої було: використання вузького кола джерел офіційного походження, абсолютизація ролі російського уряду в історії південноукраїнського козацтва. Критичний аналіз політики уряду та діяльності місцевої адміністрації щодо козацтва був неможливим через низку об'єктивних причин: перебування зазначеної теми у тіні більш актуальних історіографічних проблем, обмеженість доступу до джерельної бази (більшість матеріалів зберігалась разом з поточною документацією).

Зародження радянської історіографії перевело вивчення історії козацтва Південної України на рівень краєзнавчих досліджень. Окремими питаннями з історії бузького козацтва у контексті дослідження системи військових поселень займалась Д.Багапій-Татарінова, а політичну історію Задунайської Січі досліджував історик-архівіст О.Рябінін-Скляревський. У роки встановлення та домінування марксистської ідеології у суспільстві та формаційного підходу в історичній науці теми українського козацтва, національних військових формувань півдня України, козацької політики уряду Російської імперії та її реалізації керівництвом Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства вважались неактуальними і, навіть, «небажаними».

Повернення уваги історичної науки до питань історії південноукраїнського козацтва та місцевої влади XIX ст. та їх взаємозв'язків відбулося вже в кінці 60-х рр. XX ст. завдяки працям дослідників: А.Д.Бачинського, І.О. Хіоні. Окремі аспекти з історії місцевої влади, історії розвитку Південної України висвітлені у роботах радянських істориків О. Дружиніної, І. Анцупова, Г. Гросула, Я. Гросула, В. Лапіна.

Початок 90-х рр. XX ст. стимулював зміни у напрямках та об'єктах досліджень вітчизняної історіографії. Однією з найактуальніших тем стала історія іррегулярних військових формувань Південної України. Історію Дунайського (Новоросійського) козацького війська у численних роботах дослідила О.Бачинська, Азовського козацького війська-Л.Маленко, О.Прігарін - некрасовських козаків, історію бузького

козацтва - О.Белова, грецьких батальйонів — російський історик О.Кібовський та український - Р.Шиян, козацьку службу ногайських татар - В.Грибовський, кримських татар - М.Масаєв, Х.Абдулін, Ю.Ковальова та В.Тур.

Окремі факти та ідеї за темою дисертації містяться у роботах істориків: В.Шандри, Ю.Головка, О.Гуйвика, О.Захарової, П. Лавріва, О.Полевшикової, І.Савченка, І.Сапожнікова, О.Середі, В.Топальського, М.Яцюка та ін.

Джерельну базу дослідження складають документальні джерела (законодавчі акти та документація місцевої адміністрації) та нарративні (листування, спогади і т.д.) За формальним принципом джерельна база поділена на опубліковані та архівні матеріали.

Серед друкованих документів, в першу чергу, це Повне зібрання законів Російської імперії. Ці документи ілюструють затвердження проектів та положень іррегулярних військ. Саме законодавчі акти центрального уряду закріпили юридичний статус іррегулярних формувань генерал-губернаторства на правах інших козацьких військ Російської імперії.

Частина документів, які стосуються козацького населення та іррегулярних формувань Південної України, були надруковані у тематичних історичних та статистичних виданнях чи окремих публікаціях істориків-дослідників козацтва.

Архівні джерела представлені передовсім фондами місцевих архівів півдня України. Це фонди Державного архіву Одеської області (далі - ДАОО) №1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора», №2 «Канцелярія Одеського градоначальника», які найбільше розкривають діяльність місцевої влади, в тому числі щодо козацтва. Документи фонду №3 «Головний статистичний комітет Новоросійського краю» містять інформацію про дунайське козацтво. Справи фонду №4 «Одеська міська дума» ілюструють процес інкорпорації козацького населення у соціальну структуру міст і селищ краю. Крім того, у дисертації використані фонди особистого походження № 270 «Особистий фонд М.М.Кір'якова» та фонд № 627 з документами особистого походження графа О.Ф.Ланжерона. Тривала юридична неврегульованість становища південноукраїнського козацтва спричинила часті контакти козацького населення з опікунськими конторами у справах іноземних колоністів. Як наслідок, є низка справ козацької тематики, які відклались у фонді № 252 «Одеська опікунська контора іноземних поселенців» та фонді № 6 «Опікунський комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії». Документи фонду № 37 ДАОО «Херсонська духовна консисторія» містять серед іншого численні метричні книги та можуть проілюструвати перебування козацьких формувань у населених пунктах Південної України.

Комунальна установа «Ізмаїльський архів» зберігає документи з історії владних установ Бессарабської області та козацтва регіону у фондах № 1 «Аккерманська міська дума», № 56 «Канцелярія Ізмаїльського градоначальника» та № 514 «Ізмаїльська міська поліцейська управа». До одних із основних фондів для нашого

дослідження можна віднести фонд № 755 - «Військове правління Дунайського (Новоросійського) козацького війська». Серед сотні справ, які містять відомості про економічне, соціальне, духовне життя, освіту та систему охорони здоров'я у дунайських станицях є також матеріали, які ілюструють козацьку політику російського уряду та заходи керівництва Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства щодо її реалізації.

Частина архівних джерел за темою дисертаційного дослідження зберігається у сховищах Державного архіву Херсонської області у фондах № 14 «Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня», № 300 «Херсонська губернська палата державного майна» та № 207 «Херсонське духовне правління», а також у фонді № 252 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» Державного архіву Миколаївської області.

Матеріали Національного архіву республіки Молдова дозволяють дослідити діяльність місцевих молдавських та російських чиновників щодо козацтва на базі документів фонду № 1 «Сенатори, що головували у диванах Молдавії та Волощини в 1803-1813 рр.» та фонду № 2 «Канцелярія Бессарабського військового губернатора».

Серед фондів Центрального державного історичного архіву у м. Київ зберігається фонд № 245 «Канцелярія Дунайського козацького війська». Це матеріали військової частини Військового Правління війська про процеси формування козацьких полків, їхню службу, обмундирування та озброєння козаків, формулярні списки офіцерів, інші питання військової історії Бессарабії.

Використано також документи з фондів Російського державного військово-історичного архіву. Справи з фонду № 4л «Козацький відділ головного штабу» та фонду № 395 «Інспекторський департамент». За цими документами можна відстежити відмінності у ставленні до важливих питань козацької служби з боку наказного отамана, генерал-губернатора та посадовців російського уряду.

Важливими для вивчення ставлення до козацтва півдня України з боку керівництва Південної України є нарративні джерела. Серед них листування з особистих питань генерал-губернатора М.С. Воронцова та спогади таврійського губернатора Д.Б.Мертваго, ізмаїльського градоначальника С.О.Тучкова та херсонського військового губернатора, одеського градоначальника О.Ф.Ланжерона. А також спогади Л.Рошешуара - племінника герцога де Рішельє.

Теоретико-методологічна основа роботи розкривається у сукупності принципів і методів, які використані в дослідженні.

Методологія дисертаційного дослідження ґрунтується на засадах і принципах історизму, всебічності, об'єктивності. Принцип історизму був використаний при аналізі правової системи, яка була основою для козацької політики уряду та діяльності місцевих чиновників, і це надало можливість виділяти оригінальність у діях чи бездіяльності щодо козацького питання генерал-губернаторів, губернаторів і інших посадовців Новоросійського краю і Бессарабії. Під час дослідження реалізації

керівництвом півдня України в XIX ст. політики уряду Російської імперії щодо місцевого козацтва системний підхід був використаний для структурування елементів відносин козацтва і влади - для з'ясування способів їх взаємодії та взаємовпливу. З'ясовані функції елементів системи, стан та динаміка процесів, а також можливість появи системного ефекту - тобто, існування певного алгоритму дії керівників щодо козацьких мас регіону. Необхідним і обов'язковим правилом історичного дослідження є об'єктивність. Принцип вимагає окрім використання зазначеного системного підходу враховувати усі фактори, які впливають на історичну реальність, використання і залучення усього спектру історичних фактів.

Окремо визначено використання понять «козацька політика», «місцеве керівництво», «південноукраїнське козацтво».

У другому розділі «Заходи регіональної влади Південної України до місцевого козацтва у першій чверті XIX ст.» висвітлено діяльність місцевого керівництва з реалізації урядової політики щодо козацтва у 1802-1823 рр.

Внаслідок аналізу системи місцевої влади, з'ясовано особливості адміністративного поділу Південної України та компетенцію місцевого керівництва у реалізації місцевою владою політики уряду імперії щодо козацтва. У першій чверті XIX ст. система управління Новоросійського краю та Бессарабії досягла майже завершеного вигляду.

Історія південноукраїнського козацтва першої чверті XIX ст. яскраво ілюструє залежність змін у змісті і напрямках політики центрального уряду та місцевих чиновників від ротації керівників південноукраїнських губерній.

За джерелами підтверджено, що наявність у херсонських військових губернаторів широких повноважень перетворила А.Г.Розенберга, А.Е.Рішельє, О.Ф.Ланжерона фактично на намісників Південної України. Реалізація ними політики російського уряду щодо місцевого козацтва мала два основні вектори: внутрішній та зовнішньополітичний. Перший відображав діяльність місцевої адміністрації щодо різних фуп козацтва та іррегулярних формувань губерній краю. Другий - це збирання відомостей про некрасовських козаків та запорожців на турецькому боці Дунаю, налагодження роботи таємних агентів, інформаторів, агітаторів та т. ін. Це був один із важливих, а інколи й провідний серед зовнішньополітичних напрямів реалізації урядових завдань місцевого керівництва.

За часів херсонського військового губернатора А.Г.Розенберга (1803-1805 рр.) уряд намагався створити штучні козацькі формування за рахунок наявних матеріальних та людських ресурсів: відновлення Бузького козацького війська (1803 р.), спроба використати на козацькій службі ногайців (1801-1805 рр.). А.Г.Розенберг суттєво не впливав на зміст політики уряду і виступав лише як посередник між центром та начальниками іррегулярних формувань.

Активна діяльність А.Е.Рішельє на посадах одеського градоначальника (з 1803 р.) та херсонського військового губернатора (1805-1814 рр.) стосувалась багатьох аспектів

життя козацького населення та іррегулярних частин краю. Цей період можна характеризувати не лише наповненням новим змістом ролі місцевого керівництва в управлінні козацьких військ регіону, а й тим, що активізувались зусилля російських чиновників у справі повернення Задунайської Січі. Місцеве керівництво активно використовувало мережу агентів та агітаторів, ініціювало надання козацьким переселенцям економічних і соціальних привілеїв. Але через непослідовність дій уряду це питання так і не було остаточно розв'язане, не зважаючи на повернення задунайських запорожців та некрасовських козаків незначними групами.

Заходи херсонського військового губернатора (з 1815 р.) О.Ф.Ланжерона у цілому продовжували лінію діяльності А.Е.Рішельє. Однак, О.Ф.Ланжерон оцінював найбільше військовий потенціал козацтва і мало враховував соціальні та економічні чинники, які можна було використати в інтересах розвитку регіону.

За джерелами досліджено діяльність чиновників, які не належали до найвищого керівництва Південної України, але суттєво впливали на долю місцевого козацтва. Документально доведено, що існували різні групи військових та цивільних чинів, які виступали ініціаторами або, навпаки, противниками утворення козацьких військ. Вони діяли у рамках станових, особистих, ментальних ідеалів та інтересів. Намагалися «вписати козацтво» у власний концепт соціальної структури, як це було із заходами по оселенню козаків на правах іноземних поселенців Головного опікуна про колоністів Південної Росії І.М. Інзова. В дисертації вперше всебічно проаналізований проект 1812 р. про створення в Бессарабії Дунайського козацького війська за авторством генерального підрядника російських військових шпиталів Молдавської армії штаб-капітана Г.І.Шостака.

У третьому розділі «Діяльність місцевої адміністрації Південної України з розв'язання козацького питання в другій чверті XIX ст.» досліджено взаємовідносини козацтва з російською місцевою та центральною владою за часів генерал-губернатора М.С.Воронцова.

Аналіз діяльності новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова у 1823-1826 рр. дозволяє твердити про те, що в цей час він отримав підтримку козацтва, надавши йому незначні привілеї та пільги, чого козаки довго домогалися. З 1826 р. М.С.Воронцов переконує російський уряд піти на ще більші поступки для місцевого козацтва, це досить скоро приносить імперії значні політичні та економічні дивіденди. Процес розпочався з утворення (1826 р.) гвардійського козацького ескадрону кримських татар. Реалізація проекту козацької служби татар не мала нагальної військової потреби, але принесла російському уряду важливу політичну вигоду, зберігши підтримку владі серед мусульманського населення Криму.

Знаковим стало повернення з турецького Подунав'я на територію Російської імперії Задунайської Січі (1828 р.). Ця подія сталась завдяки зусиллям ізмаїльського

градоначальника С.О.Тучкова і викликала широкий загальноімперський та міжнародний резонанс. На тлі цього факту козацтво за підтримки місцевої влади домоглося від центрального уряду утворення двох нових іррегулярних формувань: Азовського та Дунайського козацьких військ (1828 р.). Разом з раніше утвореними грецьким Балаклавським, Лейб-гвардії кримськотатарським ескадроном азовці та дунайці пройшли процес реорганізації та органічно влилися у систему іррегулярних військ Російської імперії. Азовське козацьке військо (у 1832 р.) та Дунайське козацьке військо (у 1844 р.) отримали Положення, які затвердили порядок устрою та служби. Новоросійські і бессарабські генерал-губернатори, за цими положеннями, визнавались начальниками військ, і наказним отаманам дозволялось звертатися до уряду лише через посередництво генерал-губернаторів.

Підтверджено джерелами, що повернення більшості задунайських запорожців та некрасовських козаків змінило вектори політики російського уряду щодо козацтва на півдні України. Об'єкт російської зовнішньої політики-задунайці та некрасовці, після оселення в губерніях Південної України стали частиною внутрішньої політики, яку уряд впровадив по відношенню до інших козацьких формувань імперії. Разом з тим незвичайні зовнішньополітичні, агентурні, розвідувальні заходи, які здійснювали новоросійські генерал-губернатори щодо козацького населення турецького Подунав'я, залишилися в історії. Керівники півдня України звертають увагу на забезпечення органічного входження турецьких вихідців козацького походження у соціальну структуру краю та військову систему імперії.

У четвертому розділі «Козацтво у контексті реалізації керівництвом Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства державної політики у 1844-1868 рр.» висвітлено становище південноукраїнського козацтва при в. о. генерал-губернатора П.І.Федорові (1844-1854 рр.) та М.М.Анненкові (1854- 1855 рр.), генерал-губернаторах О.Г.Строганові (1855-1862 рр.) та П.Є.Коцебу (1862-1874 рр.).

З'ясовано, що у 1844-1868 рр. життя іррегулярних військових формувань Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства було відзначено низкою процесів, які призвели до ліквідації козацьких військ на півдні України.

Виконання обов'язків генерал-губернатора П.І.Федоровим в 1844-1853 рр. відзначене укоріненням форм внутрішньої та польової служби азовських і дунайських козаків, продовженням служби грецького Балаклавського батальйону та Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону за усталеною традицією. Відбувся значний розвиток інфраструктури козацьких поселень на тлі політичного «застою» у козацькій політиці центрального і місцевого російського керівництва.

Східна війна 1853-1856 рр. продемонструвала військову, політичну і економічну відсталості Російської імперії та стала випробуванням для іррегулярних військ, які виставили на боротьбу з ворогом майже весь особовий склад та військовий потенціал.

1856-1869 рр. відзначені процесами повернення козацтва Південної України до умов служби мирного часу, розформування новоутворених тимчасових козацьких загонів. Після того, як уряд Російської імперії розпочав реформування армії, постало питання про подальшу долю козацтва на Півдні України. Згодом, розпочалась поступова ліквідація козацьких військ у Новоросійському краї за часів генерал-губернаторів О.Г.Строганова та П.Є.Коцебу.

У перші повоєнні роки місцеве керівництво у перспективі розраховувало на військовий потенціал південноукраїнських іррегулярних формувань, очікувалося реформування устрою та служби вояків козацьких військ Новоросійського краю. Документи свідчать, що ситуація змінилася на початку 60-х рр. XIX ст. Враховуючи військові і економічні чинники, центральний уряд відмовився від спроб реформувати козацькі війська Південної України. Потім з цим рішенням змирилися новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.Г. Строганов та наказні отамани козацьких військ.

Зазначимо, що відповідні процеси були відзначені численними спробами напівреформ, ухвалених і незатверджених урядом проектів реформування козацьких військ, клопотань, пропозицій щодо удосконалення життя та служби козацтва з боку наказних отаманів, генерал-губернаторів.

ВИСНОВКИ

У **висновках** узагальнено основні результати дисертаційного дослідження.

Незважаючи на відображення в історичній літературі окремих аспектів, присвячених історії козацьких формувань Південної України у XVIII - XIX ст., та, меншою мірою, життю та діяльності керівників краю, заходи керівників та рядових чиновників Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства по реалізації козацької політики російського уряду мали фрагментарний характер і не стали предметом спеціального наукового дослідження.

Джерельна база дослідження розпорошена, наявні джерела характеризуються великим різноманіттям і розрізненістю як змісту, так і форми. Основними комплексами документів є матеріали, які зберігаються в архівосховищах Одеси, Ізмаїла, Києва, Херсона, Кишинєва та Миколаєва. Опубліковані джерела з цієї проблематики, здебільшого, стосуються загальних питань історії козацтва XIX ст. та адміністративного устрою Російської імперії. Суттєве значення для вивчення поставленої теми мають щоденники, листування, записи та спогади свідків тогочасних подій, особливо з числа місцевого керівництва Південної України.

З'ясовано, що ключовими фігурами у впровадженні козацької політики уряду стали: херсонські військові губернатори (з 1822 р. - новоросійські генерал-губернатори), губернатори південноукраїнських губерній та градоначальники міст, поліцмейстери та чиновники з особливих доручень, наказні отамани та командувачі іррегулярних військових формувань.

Визначено етапи реалізації місцевою владою політики російського уряду щодо козацтва, виявлені особливості кожного з них:

- початок XIX ст. - 1823 р. На цьому етапі керівники регіону І.І.Міхельсон та А.Г.Розенберг, як правило, обмежувалися функціями нагляду по втіленню в життя козацької політики російського уряду. Херсонський військовий губернатор і одеський градоначальник А.Е.Рішельє започаткував нову традицію, коли місцеві керівники ставали головними ініціаторами розробки, втілення або активної підтримки різноманітних проектів, які стосувалися місцевого козацтва. Новоросійський генерал-губернатор О.Ф.Ланжерон вважав доцільним найбільше використовувати бойовий потенціал козацтва і саме цей чинник суттєво вплинув на подальшу долю кожного окремого іррегулярного формування. О.Ф.Ланжерон критично ставився до подальшої перспективи південноукраїнського козацтва, це призвело до ліквідації Бузького козацького війська (у 1817 р.) й Одеського грецького батальйону (у 1819 р.).

- 1823-1844 рр. В цей час генерал-губернатор М.С.Воронцов наповнив новим змістом політику Росії щодо козацтва на півдні України. Саме за часів його керівництва краєм імперія досягла значного прогресу у справі повернення задунайських запорожців у свої кордони. За активної позиції М.С.Воронцова і його заступників новоутворені південноукраїнські козацькі формування - Дунайське й Азовське війська пройшли етапи становлення. Коріння прокозацьких симпатій М.С.Воронцова пояснюються бажанням зняти соціальне напруження у середовищі козацтва та різних покозачених груп населення Новоросійського краю.

Діяльність ізмаїльського градоначальника С.О.Тучкова реалізувала стратегічні зовнішньополітичні плани російського уряду з ліквідації Задунайської Січі у 1828 р. Зважені та продумані дії, мережа інформаторів та агентів, щире співчуття козацтву забезпечили йому широку підтримку та авторитет серед більшості груп козацького населення Придунайського краю.

Особливість другого етапу полягає у тому, що в цей час місцева влада мала найбільший вплив на долю південноукраїнського козацтва. Ініціативою по вирішенню головних проблем козацького питання володів генерал-губернатор М.С.Воронцов, який підбирав вдалих виконавців для вирішення конкретних завдань. Так на посаду наказного отамана Дунайського війська генерал-губернатор призначав перевірених чиновників (С.Т. Василевський, О.А.Шостак.), які вдало себе зарекомендували на посадах одеського поліцеймейстера, чиновника з особливих доручень.

- 1844-1868 рр. заключний період відзначений тим, що спочатку виконувачі обов'язків генерал-губернатора П.І.Федоров та М.М.Анненков управляли іррегулярними військовими формуваннями Південної України та розв'язували поточні питання козацької служби у передвоєнні роки та під час Східної війни 1853-1856 рр. Передвоєнні 1844-1853 рр. відзначилися завершенням інкорпорації південноукраїнського козацтва в систему іррегулярних військ імперії. Східна

війна 1853-1856 рр. підтвердила військове та економічне відставання Російської імперії, змусила керівництво розпочати реформи в армії. Водночас війна засвідчила відданість та героїзм південноукраїнського козацтва.

Генерал-губернатор О.Г.Строганов, займаючи до свого призначення високі посади в Російській імперії, розумів недовготривалість існування на півдні України іррегулярних формувань. Рішення генерал-губернатора були спрямовані на поліпшення становища козацьких військ шляхом підняття дисципліни, культури та незначних економічних поступок. Кардинальні реформи в іррегулярних формуваннях краю в цей час могли бути проведені лише за ініціативи уряду.

За часів генерал-губернатора П.Є.Коцебу були ліквідовані останні козацькі формування регіону. П.Є.Коцебу в цілому підтримував урядові рішення щодо припинення існування козацьких військ. Його головними досягненнями були - зваженість рішень і продумана агітація, в результаті чого припинення існування південноукраїнського козацтва в генерал-губернаторстві відбулось без соціальних виступів.

Особливість даного етапу полягала в тому, що уряд Російської імперії остаточно взяв на себе ініціативу по розв'язанню козацького питання в Південній Україні. В цей час місцевій владі відводиться роль виконавця рішень центру.

Таким чином, взаємини козацтва та місцевої влади на півдні України в XIX ст. склали одне з найголовніших питань розвитку регіону. Етапи реалізації місцевою владою козацької політики уряду залежали від персональних змін у складі керівництва Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства. Головне завдання по органічному входу південноукраїнського козацтва в соціальну структуру губерній було вирішене. Пізніше, за рішенням уряду, до 70-х рр. XIX ст. козацтво як особлива соціальна верства населення зникає у Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторстві, а невдовзі, у 1874 р. уряд Російської імперії ліквідував і саму посаду генерал-губернатора в Новоросійському краї.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Хромов А.В. Проект створення Дунайського козацького війська 1812 р. та ставлення до козацтва місцевого керівництва Бессарабії: [документ] / [комент. А.В.Хромов] // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України : зб. наук. пр. - Одеса : Фенікс, 2008. -Вип.3. -С. 159-163.

2. Хромов А.В. Політика О.Г.Строганова щодо вирішення земельного питання в козацьких формуваннях Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства/ А.В.Хромов // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. - Науки: економіка, політологія, історія. - Одеса, 2009. - № 7 (85). - С. 92-99.

3. Хромов А.В. Ставлення військових чиновників Південної України до козацького питання на початку XIX ст.: Г.І.Шостак/А.В.Хромов// Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. - Науки: економіка, політологія, історія. - Одеса, 2009. - № 10 (88). - С. 169-173.

4. Хромов А.В. Політика Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П.С.Коцебу щодо козацьких військ Південної України / А.В.Хромов // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. - Одеса : Астропринт, 2009.-Вип.20.-С.188-195.

5. Хромов А.В. Політика О.Ф. Ланжерона щодо козацтва Південної України в першій чверті XIX ст. / А.В.Хромов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - Запоріжжя : ЗНУ, 2010. - Вип. XXIX. - С. 27-32.

6. Хромов А.В. Позиція чиновництва Південної України щодо інтеграції місцевого козацтва у регіональні суспільства в II чв. XIX ст. / А.В.Хромов // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукр. наук, військ.-іст. конф., (Севастополь, 6-7 жов. 2011 р.). — К.: Національний військово-історичний музей, 2011. - С. 238-241.

7. Хромов А.В. Представники козацького роду Шостаків в історії іррегулярних військових формувань на Півдні України в XIX ст. / А.В.Хромов // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини : науковий збірник за матеріалами Всеукр. наук, військ.-істор. конф., (Дніпропетровськ, 25 трав. 2011 р.). - Дніпропетровськ : Національний військово-історичний музей, 2011. - С. 192-195.

8. Хромов А.В. Політика С.О.Тучкова щодо козацтва півдня України в 1-й третині XIX століття / А.В.Хромов // Інтелігенція і влада : громад.-політич. наук, зб. - Одеса : Астропринт, 2011. - Вип.22. - С.57-64. - (Історія).

АНОТАЦІЯ

Хромов А.В. Реалізація місцевою владою Південної України політики уряду Російської імперії щодо козацтва в XIX ст. - На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України. - Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2012.

У дисертації вперше досліджено роль місцевої влади Південної України у реалізації політики уряду Російської імперії щодо козацтва регіону в XIX ст.

З'ясовано ставлення до козацького питання провідних фігур з числа керівництва краю в XIX ст. Це дозволяє по-новому розглянути історію козацтва регіону. Висвітлені особливості ставлення генерал-губернаторів, визначені періоди спаду та активізації козацької політики центрального уряду та вплив на ці процеси діяльності місцевого керівництва.

В результаті дослідження з'ясовані діючі особи, фактори, функції та наслідки взаємодії козацтва та місцевого керівництва, етапи діалогу, чинники, які стали провідними на кожному з етапів, визначені шляхи співпраці та методи боротьби козацтва за власні права.

Ключові слова: козацтво, іррегулярні військові формування, Південна Україна, Бессарабія, генерал-губернатори.

АННОТАЦИЯ

Хромов А.В. Реализация местными властями Южной Украины политики правительства Российской империи в отношении казачества в XIX в. — На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины.-Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, 2012.

В диссертации впервые осуществлено комплексное исследование места и роли местных властей Южной Украины в реализации политики правительства Российской империи в отношении казачества региона в XIX в.

Несмотря на отражение в исторической литературе отдельных аспектов, посвященных истории казачьих формирований Южной Украины XVIII-XIX в., и в меньшей степени, жизни и деятельности руководителей края, деятельность руководства и рядовых чиновников Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторства по реализации казацкой политики российского правительства имели фрагментарный характер и не стали предметом специального научного исследования.

Источниковая база исследования разобрана, имеющиеся источники характеризуются большим многообразием и разрозненностью как содержания, так и формы. Основными комплексами документов являются материалы, которые хранятся в архивохранилищах Одессы, Измаила, Киева, Херсона, Кишинева и Николаева. Опубликованные источники по данной проблематике, в основном, касаются общих вопросов истории казачества XIX в. и административного устройства Российской империи. Существенное значение для изучения поставленной темы имеют дневники, переписка, записи и воспоминания свидетелей тогдашних событий, особенно из числа местного руководства Южной Украины.

Выяснено, что ключевыми фигурами во внедрении казацкой политики правительства Российской империи стали: херсонские военные губернаторы, позже, с 1822 г.-новороссийские генерал-губернаторы, военные и гражданские губернаторы и градоначальники городов, полицмейстеры и чиновники по особым поручениям, наказные атаманы и командующие иррегулярных воинских формирований.

Определены этапы, направления, общие тенденции и особенности тактики руководства Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторства по

претворению в жизнь стратегических планов российского правительства. Определено отношение к казачьему вопросу ведущих фигур из числа руководства края в XIX в. Это позволяет по-новому рассмотреть историю казачества региона. Освещены особенности отношения генерал-губернаторов, определенные периоды спада и активизации политики по отношению к казачеству центрального правительства и влияние на эти процессы деятельности местного руководства.

В результате исследования выяснены действующие лица, факторы, функции и последствия взаимодействия казачества и местного руководства, этапы диалога, факторы, которые стали ведущими на каждом из этапов, определены пути сотрудничества и методы борьбы казачества за свои права.

Установление, что взаимоотношения казачества и местной власти на юге Украины в XIX в. составляли один из плавнейших вопросов развития региона. Этапы реализации местными властями казачьей политики правительства зависели от персональных изменений в составе руководства Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторства. Главная задача органического вхождения южноукраинского казачества в социальную структуру губерний была решена. Позднее, по решению правительства, до 70-х годов XIX в. казачество как особая социальная прослойка населения исчезает в Новороссийском и Бессарабском генерал-губернаторстве, а вскоре, в 1874 г. правительство Российской империи ликвидировало и саму должность генерал-губернатора в Новороссийском крае.

Ключевые слова: казачество, иррегулярные военные формирования, Южная Украина, Бессарабия, генерал-губернаторы.

SUMMARY

Khromov A.V. The implementation of government policy of the Russian Empire by local authorities in the Southern Ukraine in respect of the Cossacks in the 19th century.
- Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree on speciality 07.00.01 - history of Ukraine. - Odessa 1.1. Mcchnikov National University, Odessa, 2012.

This dissertation studied of the role and the place of the implementation of government policy of the Russian Empire by the local authorities of the Southern Ukraine in respect of the Cossacks of that region in the 19th century.

The ratio to the Cossack issue of the leading figures of the management of the 19th century was finally determined. The features of the relations of governor-generals, certain periods of decline and revitalization policy in relation to the Cossacks of the central government and the influence on these processes of local governance were highlighted.

The study clarified the actors, factors, functions and effects of interaction between the Cossacks and local governance, the stages of the dialogue.

Keywords: Cossacks, irregular military formations, the Southern Ukraine, Bessarabia, the Governor-Generals.

Підписано до друку 13.03.2012.

Обсяг 0,9 авт. арк. Формат 60х90/16.

Тираж 100 прим. Папір офсетний. Зам. № 156.

Надруковано у друкарні видавництва “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.) м. Одеса, вул.
Разумовська, 21.

Тел./факс: (0482) 37-14-25, 37-24-26,33-07-17.
www.aslroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com